

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Geloven in het publieke domein

Cliteur, P.B.; Cliteur P.B., Donk W.B.H.J. van de

Citation

Cliteur, P. B. (2007). Geloven in het publieke domein. *Geloven In Het Publieke Domein: Johan De Wittlezing 11 Oktober 2007*, 1-10. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21325>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21325>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Geloven in het publieke domein

Paul Cliteur

Tekst van de Johan de Witt-lezing,
gegeven op 11 oktober 2007,
in de Augustijnenkerk te Dordrecht,
Stichting Dordtse Academie 2007, pp. 1-10.

Dames en heren,

Misschien mag ik beginnen met de organisatoren van deze Johan de Wittlezing te complimenteren met het bedenken van het thema. Dat thema is: "geloven in het publieke domein". Dat is een bij uitstek actueel onderwerp. "Geloof", "religie" en "godsdienst" hebben een spectaculaire herleving doorgemaakt. Tien jaar geleden zou de vraag naar geloven in het publieke domein misschien worden ervaren als een enigszins belegen onderwerp waarmee je hoogstens een zaaltje leden van de Nederlandse Protestantse Bond of de Vrijdenkersvereniging op de been zou krijgen, tegenwoordig is het een voorwerp van heftige publieke en politieke contestatie.

Bijna alles wat over dit onderwerp wordt gezegd wordt tegenwoordig als controversieel ervaren. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Tien jaar geleden, zo kan ik mij herinneren, gold een rapport van de WRR als iets waarover de gewone burger nauwelijks iets hoorde. Tegenwoordig is zo'n rapport voorpaginanieuws en vormen de standpunten uit zo'n rapport het startschot van heftige politieke polarisatie.

In de Volkskrant van 25 september 2007 trof ik een bericht aan over het laatste WRR rapport, Identificatie met Nederland. Boven dat artikel was als kop geplaatst: "WRR zet integratiedebat op scherp".¹ PVV-leider Wilders zei naar aanleiding van dat rapport dat zo langzamerhand het bestaansrecht van de WRR in het geding is. Hij sprak van een "wereldvreemde club". VVD-kamerlid Halbe Zijlstra verweet de WRR dat men gewoon door wil gaan met wat hij noemde "dat multicultigeneuzel".

¹ Meerhof, Ron, "WRR zet integratiedebat op scherp", in: De Volkskrant, 25 september 2007.

Maar er werden ook andere geluiden gehoord. D66-kamerlid Pechtold gaf aan dat de taal van het rapport "helemaal naar zijn hart" was. Hij zei: "Ik ben een grote fan van deze onderzoekers".

Deze gedachterewisseling tussen politici tekent de sfeer die rond het onderwerp integratie en ook religie in het publieke domein ontstaan is. Kamerleden verklaren een "fan" te zijn van onderzoekers. Of je daar als onderzoeker blij mee moet zijn, dat is natuurlijk maar helemaal de vraag.

Deze polarisatie van meningen voltrekt zich overigens niet alleen rond de rapporten van de WRR, maar heeft ook zijn uitlopers naar de wetenschap. In 2001, het jaar van de aanslagen op de Twin Towers, publiceerde een gerenommeerde Britse geleerde, Jonathan Israël, een vuistdikke verhandeling over de Verlichting onder de titel "Radical Enlightenment".² Vijf jaar later werd dat boek gevolgd door een niet minder dik boek onder de titel "Enlightenment Contested".³ Dikke boeken van duizenden pagina's zijn echter in deze tijd een voorwerp geworden van heftig debat waarin mensen partij kiezen vóór of tégen de radicale Verlichting die door Jonathan Israël wordt aanbevolen als leidend perspectief voor een verdere ontwikkeling van de Europese cultuur.

Wat ik vandaag wil doen is enigszins afstand nemen van deze verhitte debatten en zien of het mogelijk is op basis van een wat ik zelf althans ervaar als nuchtere en rationele argumentatie, iets te zeggen over religie in het publieke domein.

Daarbij zal ik aansluiten bij een boek dat ik in het begin van dit jaar heb gepubliceerd onder de titel "Moreel Esperanto" en dat door de organisatoren van deze dag als een contrast wordt opgevoerd met de WRR-rapporten van de laatste jaren.⁴ De centrale ambitie van dat boek bestaat uit een pleidooi voor een niet-religieuze morele taal. Ik heb geprobeerd met dat boek te vermijden dat ik gemakkelijk kan worden ingedeeld in één van de rivaliserende kampen.

² Israël, Jonathan I., *Radical Enlightenment*. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750, Oxford University Press, Oxford/New York 2001.

³ Israël, Jonathan I., *Enlightenment Contested*. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752, Oxford University Press, Oxford 2006.

⁴ Cliteur, Paul, *Moreel Esperanto: naar een autonome ethiek*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2007.

Het is bijvoorbeeld niet een boek waarin ik de Verlichting probeer te verdedigen of het atheïsme van argumenten probeer te voorzien. Het is ook niet een boek tegen de religie. Verder is het ook niet een boek waarin betoogd wordt dat we religie uit het publieke domein zouden moeten weren. Waar ik naar probeer te zoeken, is naar een morele grondslag voor het menselijk samenleven die religieus-neutraal is. En dat is belangrijk in een maatschappij die diepgaand religieus verdeeld is.

Ik begrijp dat deze probleemstelling vragen oproept en daarom zal ik nu proberen iets nader in te gaan op de vraag hoe ik tot deze formulering van het probleem gekomen ben.

Laat ik beginnen met een ervaring die ik heb gehad tijdens vakantie. Deze zomer, tijdens een vakantie in Italië, bedacht ik mij dat ik deze lezing zou moeten geven. En al wandelend aan het strand begon ik met wat gemijmer over lezingen in het algemeen. Wat blijft je bij van zo'n lezing? Ik probeerde mij lezingen voor de geest te toveren die ik de afgelopen jaren had bijgewoond en stelde mij de vraag: "wat weet ik nog van de inhoud die lezing?"

Heeft u dat ook wel eens geprobeerd? Vaak weet je van zo'n lezing niet meer dan één of hoogstens twee dingen, is mijn ervaring. Heel vaak weet je zelfs helemaal niets meer. Merkwaardig genoeg weet je altijd nog wel of je de lezing "goed" vond of niet. Heeft de spreker je geboeid? Je kunt heel gemakkelijk de emoties naar voren halen die je bij jezelf hebt ervaren tijdens die lezing, maar de inhoud ben je vaak vergeten.

Deze meditatie hebben ook betekenis voor mijn lezing van vandaag. Ik bedacht mij dat ik vandaag mijn ambities niet te hoog gesteld moet hebben. Waarschijnlijk herinnert u zich tenslotte maar één ding na enige tijd. En als dat het geval is waarom zou ik dan niet proberen enige invloed uit te oefenen op *wat* u zich herinnert? Waarom zou ik zelf niet proberen die ene leidende gedachte te formuleren waarvan ik hoop dat die een relatieve duurzaamheid beschoren zal zijn?

Ik hoop dat u over een paar zich nog zult weten te herinneren dat mijn lezing van vandaag in het teken heeft gestaan van het volgende *Leitmotiv*. Ik ga het nu formuleren:

We moeten ons bij de discussie over religie in het publieke domein niet afvragen waar we vandaan komen, maar waar we naartoe gaan.

Dit is een uiterst eenvoudig, maar in zijn consequenties verstrekkend idee.

Laat ik eerst toelichting geven op die woorden “waar we vandaan komen”.

In heb thuis een boek staan van een Amerikaanse hoogleraar met als titel “Roots Too: White Ethnic Revival in Post-Civil Rights America”.³ Je behoeft dat boek niet te lezen om op basis van de titel je al een voorstelling te kunnen maken van de inhoud. Ik vond het een prachtige titel: “Roots Too”. Als ik een Nederlandse vertaling zou moeten maken, zou ik iets meer woorden nodig hebben en het vertalen als: “Wij hebben ook wortels: de herleving van blanke etniciteit in de Verenigde Staten van na de burgerrechten-beweging”.

Het boek gaat natuurlijk over het feit dat tegenwoordig blanken ook op zoek gaan naar de wortels van hun cultuur. Zij doen dat in reactie op het multiculturalisme van etnische en religieuze minderheden die hetzelfde doen. En dat confronteert ons dan onmiddellijk met een vraag: hoe moeten we staan tegenover het streven van die “blanke-wortel-zoekers”?

Ik denk (en waarschijnlijk ook u denkt): niet positief. Wij vinden het niet zo positief dat blanken als een etnische groep op zoek gaan naar de wortels van hun cultuur. Dat heeft een racistisch geurtje om zich heen. Maar, zo kunnen die “White ethnic revivalists” ons voorhouden: “Waarom wordt daar dan anders over geoordeeld als het etnische en religieuze minderheden betreft”? En naar mijn idee hebben we dan inderdaad wat uit te leggen.

Een deel van die uitleg zal ongetwijfeld ongeveer als volgt luiden. Multiculturalisten zullen zeggen: een zoektocht naar de wortels van de leden van de dominante cultuur is onderdrukkend en racistisch, eenzelfde zoektocht naar de wortels door een minderheidsgroepering is

³ Jacobson, Matthew Frye, *Roots Too: White Ethnic Revival in Post-Civil Rights America*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, London, England 2006.

emancipatoir en verheffend. Maar het is zeer de vraag of die opvatting houdbaar is.

In een samenleving als de Nederlandse, die multi-etnisch is samengesteld, kan die zoektocht gemakkelijk een splijtzwam worden.

Het multi-etnisch karakter van de Nederlandse samenleving zal in de toekomst alleen maar groter worden. En daarop moeten we voorbereid zijn. We moeten niet blijven hangen in nostalgisch gemijmer wat Nederland eens geweest is – waar we vandaan komen – maar waar we naar toe gaan.

Nu ga ik naar religie. Want dit heeft niet alleen relevantie voor de zoektocht naar “etnische wortels”, maar ook voor de “religieuze wortels”. Mensen zijn de laatste jaren opvallend – wat ik zou willen noemen – “religieus assertief” geworden. Mensen die enkele jaren geleden verklaarden dat zij alleen “van huis uit” katholiek zijn, hoor je tegenwoordig verklaren dat zij “toch wel” katholiek zijn.

Je merkt het ook aan de assertiviteit van het atheïsme. Ik ben zelf ongelovig, maar ik heb daar heel lang “niets aan gedaan”. Tegenwoordig krijg ik met grote regelmaat verzoeken om als “atheïst” acte de présence te verlenen en om debatten te voeren, in fora plaats te nemen, ja om het atheïsme “voor arbeiders verklaard” te komen uitleggen.

Aanvankelijk vond ik het wel aardig om te proberen ook een niet-gelovige wereldbeschouwing te doordenken (ik ben filosoof tenslotte). Maar ik begin steeds meer twijfels te krijgen bij een identiteit die anderen voor mij hebben uitgekozen. Tegenwoordig sla ik die uitnodigingen beleefd af met de stelling dat ik geen “atheïst” ben, maar “geen theïst”. Ik zeg ook wel: “ik ben ‘non-theïst’”. En daar ligt een accentverschil met de atheïst.

Op het moment dat ik distantie neem van dat begrip “atheïsme” wordt doorgaans aan de andere kant van de telefoonlijn met enige teleurstelling in de stem gereageerd. Het is in de multiculturele samenleving namelijk de bedoeling dat allerlei denominaties achter de tafel bij een debat vertegenwoordigd zijn. En in dat koor moet nu ook de atheïst meezingen. We moeten dan “in dialoog met elkaar” vaststellen dat er “ondanks de verschillen” ook zoveel “raakpunten” zijn tussen de ene levensbeschouwing en de andere. En daarvoor is nodig dat een “atheïst” dan wel een echte “atheïst” is. Een “felle atheïst” liefst.

In de tijd dat ik op de vraag van journalisten of ik ook een "atheïst" was met "ja" antwoordde, dan trof ik in de leader van het artikel in de krant altijd steevast aan dat ik een "felle atheïst" was. Dat heeft mij altijd verbaasd. Een atheïst kan kennelijk nooit een "rustige" of een "bezadigde" of "overwogen" atheïst zijn. Hij is altijd "fel" of "militant". Omdat ik mijn eigen levensbeschouwelijke standpunten niet als "fel" of "militant" beschouw, heb ik maar besloten om het etiket "atheïsme" als aanduiding voor mijn eigen positie op te geven en zelfs een licht protest te laten horen wanneer het mij ongevraagd wordt opgeplakt. Dat is uiteindelijk veel minder vermoeiend dan tegen de bierkaai te vechten en keer op keer te moeten uitleggen dat een "atheïst" gewoon een "a" (streepje) "theïst" is, dat wil zeggen: iemand die goede redenen heeft om het theïsme *niet* als zijn eigen positie te beschouwen.

De belangrijkste reden waarom ik het "atheïsme" overigens niet als mijn handelsmerk wil beschouwen, heb ik nog niet genoemd. Die reden is dat het bij het atheïsme gaat om een private levensbeschouwing die voor de publieke sfeer geen betekenis heeft.

Ik zie het zo. Geloof en ongeloof zijn posities die maatschappelijk gerepresenteerd moeten kunnen worden maar waar de staat in beginsel buiten behoort te blijven. De staat of de overheid moet zich eigenlijk maar met één punt bemoeien: de staat moet het *mogelijke* maken dat de burgers in alle vrijheid kunnen geloven en in alle vrijheid niet kunnen geloven.

Daarom heb ik enige moeite met de uitdrukking dat religie "privézaak" is of liever gezegd: of dat het geval is hangt af aan de betekenis die men aan het woord "privé" geeft.

Men kan inderdaad zeggen dat religie "privézaak" is wanneer men daarmee bedoelt dat de staat niet ten voordele of ten nadele van deze of gene religie moet kiezen. Voor de staat moet gelden: alle religies zijn mij even lief en het niet-hebben van een religie is mij ook even lief als het wel hebben van een religie. In die zin behoort religie tot de privésfeer van de mensen. Ik, als staat, blijf daarbuiten. De theïstische staat (Saoedi-Arabië) is daarom net zo fout als de atheïstische staat (voormalig Albanië).

Wat we moeten hebben is een religieus neutrale staat: de staat bemoeit zich niet met religie.

Maar de uitspraak dat religie een privézaak is heeft ook misleidende associaties. Men zou kunnen denken dat het betekent dat mensen in het publieke domein niet voor hun religie mogen uitkomen. En dat is niet het geval: in de samenleving kan men zijn religie belijden. Dat heet godsdienstvrijheid. De samenleving kan vervuld zijn van religie. De staat dient alleen van religie vrij te zijn.

Misschien is het bondig als volgt tot uitdrukking te brengen: de straat is niet vrij van religie, de staat is dat wel.

Dan is één positie nog niet besproken: die van de multiculturele staat. Sommigen menen dat de staat zich wel met religie zou mogen inlaten wanneer daarbij de aandacht van de staat gelijkmatig over alle religies verdeeld wordt. De staat moet dan al naar gelang de religieuze verhoudingen in de samenleving een christelijke, islamitische of joodse gedaante aannemen. Dat zou bijvoorbeeld betekenen dat de Koningin in een kersttoespraak een delicaat evenwicht probeert te vinden tussen verwijzingen naar Mohammed, een beetje Boeddha, maar ook een beetje Jezus Christus.

Ook daarvan ben ik geen voorstander, want daarmee zijn ongelovigen, toch bijna de helft van de bevolking, niet gerepresenteerd. Bovendien blijft het waarschijnlijk voor alle partijen onbevredigend en kan men eeuwig blijven strijden over de vraag of de aandacht van het staatshoofd over die verschillende religies wel evenwichtig verdeeld is.

Het beste is het wanneer de staat probeert zoveel mogelijk religieus-neutraal te zijn. Dat houdt in dat de staat zijn burgers aanspreekt op Nederlands staatsburgerschap en de waarden en beginselen die daaraan ten grondslag liggen articuleert.

Dat zijn overigens geen typisch "Nederlandse" beginselen. Prinses Maxima heeft onlangs geprobeerd "de Nederlander" en "de Nederlandse identiteit" te vinden.⁶ Het is haar niet gelukt. Zij zegt dat we teveel in scheidslijnen denken. Ook nieuwkomers doen dat. Soort bij soort. Maar Nederland is geen Artis, zegt de Prinses. Juist verscheidenheid en vermenging geven kracht.

⁶ Prinses Maxima, "De Nederlander bestaat niet", in: De Volkskrant, 25 september 2007.

Het kon wat mij betreft niet mooier geformuleerd worden. Maar als het mij geoorloofd is toch nog een klein amendement voor te stellen op wat de Prinses aan ons ter overweging voorlegt, dan zou dat het volgende zijn.

De prinses zegt: "verscheidenheid en vermenging geven kracht". Dat is zo. Maar wat de prinses zich misschien onvoldoende realiseert is dat verscheidenheid gereguleerd moet worden. Verscheidenheid kan alleen vreedzaam binnen banen worden geleid wanneer bepaalde basisprincipes niet ter discussie staan.

Denk aan een vergelijking met het verkeer. Je mag met een auto de weg op of met een fiets. Je mag je fiets rood schilderen of blauw. Heel belangrijk is ook: je mag zelf je plaats van bestemming kiezen.

In die zin schotelt het verkeer ons een bontgekleurd palet voor.

Maar is die pluriformiteit grenzeloos? Nee, dat is niet het geval. Je moet wel een helm op op de brommer. Een auto moet APK-gekeurd zijn. We moeten rechts houden. We moeten richting aangeven. Die verkeersregels reguleren de verscheidenheid. Wie bepleit dat om de verscheidenheid te bevorderen ook de verkeersregels maar moeten worden afgeschaft bepleit chaos.

Zo is dat ook in de multiculturele verscheidenheid van onze samenleving. Een multiculturele of multireligieuze samenleving kan alleen maar bestaan bij de gratie van de acceptatie van enkele "verkeersregels" die zelf niet meer ter discussie staan. Ik heb dat wel eens omschreven als het gegeven dat een multiculturele samenleving alleen maar kan bestaan, krachtens het feit dat een monoculturele kern van spelregels wordt geaccepteerd die de multiculturele verscheidenheid in goede banen leidt.⁷

Die regels vinden we in de Nederlandse grondwet. Het gaat om democratie, rechtsstaat, mensenrechten, tolerantie en dat soort waarden. Het zijn de elementaire uitgangspunten om een samenleving van mensen met verschillende religieuze en etnische achtergrond in goede banen te leiden.

⁷ Cliteur, Paul, *Aloderne Papoea's*. Dilemma's van een multiculturele samenleving. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam / Antwerpen 2002.

Omdat de huidige samenleving en huidige staat een groter gevaar loopt uiteen te vallen dan op een verstikkende wijze homogeen te worden is het van groter belang om dat gemeenschappelijke te benadrukken dan het recht op religieuze verschillen. Ook hier moeten we ons weer niet afvragen waar we vandaag komen, maar waar we naartoe gaan. We moeten niet nostalgisch mijmeren over de religie van onze jeugd, maar ons oriënteren op de samenleving die diepgaand pluriform is van de toekomst.

Hier wordt naar mijn idee voortdurend een verkeerd accent geplaatst. Men *mag* dus wel – binnen bepaalde grenzen – verschillende loyaliteiten hebben, maar de overheid of de staat moet dat beslist niet aanmoedigen. Burgers hebben dus *wel het recht* om verschillende loyaliteiten te koesteren, maar de overheid doet er goed aan daar geen feeststemming omheen te bouwen. Doet men dat wel, dan zou de overheid de erosie van het gemeenschappelijke stimuleren.

Helaas gebeurt dat door diegenen die het multiculturalisme omarmen. Ook prinses Maxima heeft daar – met alle respect die ik heb voor haar lezing – iets van weg wanneer zij verwijst naar een ANWB-paddestoel voor haar huis. De coördinaten van die paddestoel zijn: Buenos Aires, New York, Brussel, Den Haag en Wassenaar. Maar de prinses, haar speechschrijvers en de leden van de regering onder wier verantwoordelijkheid zij haar toespraak uitspreekt zullen toch wel weten dat een aanzienlijk deel van de jeugd geestelijke ANWB-paddestoelen in het hoofd heeft met meer verontrustende coördinaten: Tora Bora, het trainingskamp in Pakistan of het eeuwige leven als beloning voor een gewelddadige vernietiging van alle coördinaten van de paddestoel van de prinses. Ook dat is multiculturalisme. Ook dat is globalisering. En het zou goed zijn wanneer de overheid die over ons moet waken goed is voorbereid op deze nieuwe fase in de Nederlandse geschiedenis.

Het multiculturalisme is in die wereld geen overtuigend richtsnoer meer. Het spoort mensen aan zich af te scheiden van het nationale staatsverband en hun identiteit te zoeken in datgene wat hen van anderen onderscheidt: hun religie en hun etniciteit.

In een tijd toen we te maken hadden met zwakke religieuze identiteiten was dat niet zo'n probleem. In een tijd waarin we worden geconfronteerd met sterke religieuze identiteiten moeten we de

tegenstellingen niet nodeloos aanjagen door het multiculturalisme als staatsideologie te hanteren. De staatsideologie moet een niet-religieuze of politieke ideologie zijn omdat alleen dat een basis biedt voor eenheid. Het moet de ideologie zijn van gelijkheid, vrijheid, mensenrechten, de rechtsstaat en democratie.

Dat laatste heb ik ook wel eens aangeduid als “moreel Esperanto”. Dat is natuurlijk maar een vergelijking en net als bij alle vergelijkingen gaat ook deze maar ten dele op. Ik hoop natuurlijk dat het morele Esperanto een florissanter toekomst tegemoet gaat dan het linguïstisch Esperanto. Maar dat moet mogelijk zijn.

Als de Nederlandse regering Prinses Maxima zou inzetten om de door mij uitgezette coördinaten te bepleiten bij de Nederlandse burgerij, meer in het bijzonder diegenen die zich dreigen van de samenleving af te zonderen, dan komt het allemaal goed.